

М.О. Мельник

СУДОВА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

У статті розглядається процес становлення судових органів внаслідок проведення судової реформи К. Розумовським.

Ключові слова: реформа, Гетьманщина, судові органи, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, універсал.

Значний науковий інтерес для української історико-правової науки має процес становлення та розвитку судочинства в Україні. На шляху реформування сучасної судової системи актуальним є вивчення історичного досвіду становлення та діяльності судових органів нашої країни в попередні історичні періоди, у тому числі в різних її регіонах. У зв'язку з цим метою даної статті є вивчення питання створення судових органів в Україні-Гетьманщині після проведення судової реформи К. Розумовським в 1760–1763 рр.

Судова система України-Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. достатньо широко досліджена, але питання судового реформування 1760–1763 рр. висвітлені лише фрагментарно.

Звертаючись до наукових досліджень з даної проблеми, слід виділити роботи І.Ю. Черкаського [1], А.І. Пашука [2], О.К. Струкевича [3], О.І. Путра [4], Л.С. Гамбурга [5], В.М. Горобця [6] тощо.

Судова реформа К. Розумовського оцінюється в історико-правовій літературі неоднозначно. Зокрема, А.І. Пашук вважав, що в основі проведення судової реформи К. Розумовським лежали класові мотиви та прагнення землевласників-старшин до участі в Генеральному військовому суді. Основним недоліком цих досліджень є розгляд автором даної проблеми з марксистських позицій і зображення, внаслідок цього, судів та судового процесу як знаряддя захисту класових інтересів [2, 57–58]. На думку професора П.П. Музиченка, судова реформа 1760–1763 рр. «мала позитивне значення, бо вона відділила судову владу від адміністративної. З іншого боку, вона повертала судову систему на 150 років назад і передбачала дію Статуту 1588 року» [7, 239]. О.К. Струкевич вважав, що розділення гілок влади, здійснене в останні роки гетьманування К.Г. Розумовського, стало найбільшим здобутком політичного розвитку всієї епохи існування козацької держави» [3, 6].

50–80-ті роки XVIII ст. є останнім відрізком в історії України-Гетьманщини, протягом якого вона існувала як самобутнє політичне тіло. Останній гетьман козацької держави Кирило Розумовський прагнув зберегти і зміцнити статус Гетьманщини як політико-адміністративної

автономії в складі Російської імперії і, водночас, забезпечити легітимність свого соціального й суспільного становища, оскільки головним інституційним важелем, яким підтверджувалися її права, було гетьманство [8, 62]. Тому на початку 60-х років XVIII ст. адміністрація на чолі з гетьманом К. Розумовським, всупереч посиленій централізаторській політиці російського самодержавства, доклала значних зусиль до зміцнення центральних і місцевих органів управління – складової частини української державності. Саме з реформи судочинства почалися перетворення у гетьманському адміністративному апараті.

Слід зазначити, що судоустрій та судочинство Гетьманату не відповідало суспільним запитам, а тому вимагало негайних змін. На той час існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Окрім того, в містах, в залежності від їхньої категорії, діяли магістратські або ратушні суди, а в селах – сільські. Однак безперечним можна вважати той факт, що правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, а то й просто підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини і президентом якого був сам гетьман [4, 94]. Також полкові канцелярії були переобтяжені, бо вони займалися справами, які слід було поділити поміж трьома судами: «...полковие нынешние канцелярии будучи обтяжены всеми в каждом полку делами теми кои по правам разделены на три уряды». З цієї причини в полкових судах виникає тяганина. До Генеральної військової канцелярії «ежедневно поступали жалобы от разных просителей» [9, 161].

Поєднання судової влади з адміністративною завважало суддям зосередитися на правосудді. Часто їм доводилось відволікатися на інші справи, внаслідок чого склад суду змінювався. Також з'явилися скарги на відсутність справедливості в судах, високі «наклади», хабарництво та зловживання суддями своїми посадовими обов'язками. Велика кількість апеляційних інстанцій призводила до того, що позивачі роками не мали остаточного вирішення справи. Усі ці обставини не сприяли кваліфікованому та якісному правосуддю. Тому назріла необхідність проведення серйозних перетворень у галузі судочинства України-Гетьманщини [10, 113].

17 листопада 1760 р. розпочалася судова реформа згідно з універсалом гетьмана Кирила Розумовського «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду». Велику, фактично керівну, роль у здійсненні цих змін відіграла Генеральна військова

канцелярія. Саме за цим універсалом передбачалося «нине быть в присудствии в суде войсковом Генеральном двенадцати персонам; во-первых, двум судьям генеральным, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствующим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей или з старшин полковых, или з настоящих сотников, достойного и добросовестного, права ведающего и владение свое в том полку имеющего, тому избранному персоне быть в суде Генеральном безотлучно» [11, арк. 1–4]. Вибори в усіх полках проходили у вкрай стислі терміни і мали завершитися до 10 грудня 1760 р. Обранці мали прибути до Глухова, де й перебували до серпня наступного року. Вибори на наступний термін проходили на початку серпня, а Генеральний військовий суд засідав із 1 вересня. Обраний не мав права відмовитися від «такого всему обществу нужного дела», а його судова діяльність класифікувалася як «знатная войсковая служба». З 10 січня 1761 р. вводилася обов'язкова присяга членів Генерального військового суду [12, 158].

Та найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські й гродські. Назва останніх була запозичена з термінології польської судової системи, що функціонувала в Україні до Визвольної війни середини XVII ст. Сфера діяльності судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р., який залишався одним із головних джерел українського права, зокрема судочинства [4, 95–96]. Слід зазначити, що питання судової реформи стало актуальним ще в 40-х роках XVIII ст. Комісія з укладання «Прав, по которым судится малороссийский народ», закінчивши свою роботу в 1743 р., пропонувала врегулювати широкий спектр суспільних відносин, установити юридичні санкції за вчинені злочини та інші правопорушення, закріпити порядок діяльності судових органів. Важливе значення «Прав» полягало в тому, що в них закріплювалися певні основи української державності, права і вольності українського народу та основні принципи судочинства. Зокрема, «всякий судья должен судить по сему праву и по написанным в нем артикулам»; по своему же умствованию, догаду, самомнению и по собственному знанию ничего не судить и не приговаривать... наказания осужденному ни по милосердию или по нарровке убавлять, ни по ненависти и злобе прибавлять не должен, кроме как сие право повелевает» [13, 342]. Остаточні рекомендації щодо створення нових судів надійшли до гетьмана К. Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді «мнения к апробации его сиятельства графа гетьмана» від з'їзду української старшини, що зібрався тоді у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Його учасники «подали мнение по коликому числу для беззамедлительного

удовольствия челобитствующих в котором полку учредит подкоморих и судов земских» [9, 162].

На підставі цих рекомендацій та посилаючись на право шляхти користуватися у судах Литовським статутом, К. Розумовський 19 листопада 1763 р. видав універсал, в якому викладалася конкретна програма створення нових судових установ. Передусім, передбачалося створити на території кожного полку по два (один мав діяти у полковому, другий – в одному з сотенних міст) земських і два підкоморських суди. Винятком став найбільший за розміром Ніжинський полк: «...по обширности и величине всего полку должно быт трем судам земским, разделя на три повети, как то Нежинском, Батуринском и Глуховском» [9, 162]. У кожному полку встановлювався під головуванням полковника один гродський суд, який, власно, мав замінити колишній полковий суд. Всі нові суди перебували «под апелляцией генерального суда». Окрім традиційних виборних посад у новостворених судах вводилася посада возного, який обирався з числа значкових товаришів і сотенних старшин. Земські судді, підсудки і писарі земських судів, згідно з універсалом, склали присягу, текст якої зберігався у кожній полковій канцелярії. Посади членів земського суду були пожиттєві. Лише за тривалої їхньої відсутності проводилися вибори тимчасових земських суддів. У судовому засіданні обов'язково брали участь усі три члени суду, але вирішували справу суддя і підсудок, а писар лише доповідав у справі і виконував секретарські функції [12, 160].

У зв'язку з проведенням судової реформи кожний полк поділили на два повіти. Усього створено було двадцять повітів, де й розташувалися судові установи: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Іваницький, Лубенський, Роменський, Галицький, Зінківський, Миргородський, Остапівський, Полтавський.

Земські суди розглядали цивільні справи. Зокрема, це були питання про поділ майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Широке повноваження земських судів зумовило будівництво спеціальних приміщень, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Генеральна військова канцелярія отримала спеціальні пропозиції полків. Так, Глухівський полк запропонував побудувати для судів відповідні приміщення: «...в оном доме не более надобно покоев, как для судящих, так же дел и служителей канцелярских, три избы с сеньми и чуланом да для караульных особую избу, а место под дом купить обивательское внутри города» [4, 97–98].

Земські суди були ліквідовані у 1782 р. з передачею справ до повітових судів і нижчих розправ. Указом царя Павл I від 30 листопада 1796 р. земські суди були відновлені, проте діяли вони вже на підставі

загальноросійського законодавства. Остаточо вони були ліквідовані указом від 6 грудня 1831 р., а на їх місце були знову встановлені повітові суди за російським зразком.

Підкоморські суди, як і земські, діяли в усіх судових повітах. До їх складу входили підкоморій і його помічник – коморник. Ці посади були довічні. Кандидатуру самого підкоморія визначав гетьман. Згідно із Литовським статутом, для «определения» гетьману подавали чотири кандидатури. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника, а у відсутності останнього навіть заміщав його. До компетенції підкоморського суду належали межові спори, які підкоморій вирішував переважно одноособово, а у найдрібніших справах одноособовим суддею міг бути коморник [2, 59–60].

Підкоморський суд розглядав справи на місцях, тому спеціальних приміщень для судових засідань не було. Нерідко траплялося, що земські суди визнавали себе некомпетентними і передавали справи на розгляд підкоморія, якщо вони установили, що спір йде не про власність на землю, а про межі. Ці суди були ліквідовані в 1782 р., а їх справи були передані до повітових судів та нижніх розправ. У 1796 р. вони були відновлені й проіснували до 1834 р., коли були створені межові суди.

Гродські суди фактично продовжували свою діяльність як полкові суди. Вони діяли в усіх полкових містах. У компетенцію гродських судів входили виключно важливі кримінальні справи, пов'язані з убивством, важкими пошкодженнями здоров'я, підробкою документів, винокурінням, кражею, хабарництвом, розбоєм, підпалом тощо [2, 60].

Із введенням нових судів сотенні правління не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції новостворених судів. З цього приводу в гетьманському універсалі було сказано, що «сотинние правления за учреждением сих земских и гродских судов не имеют ни в какия земския, градския и подкоморния дела и росправы вступат и между духовными и мирскими владельцами и чиновными всякого звания людьми», нагомість мали повноваження «между рядовыми козаками в самих маловажных жалобах и спорах словесную росправу чинит» [9, 164]. Таке застереження мало за мету відокремити судову владу від адміністративної, а створення судів за галузевою компетенцією повинно було забезпечити кваліфіковане і швидке вирішення судових справ.

Отже, судова реформа, проведена К. Розумовським, мала важливе значення, оскільки вона встановлювала і усувала недоліки судового устрою України-Гетьманщини. Незважаючи на це, гетьману Кирилу Розумовському так і не вдалося практично здійснити відмежування судової та адміністративної влади в Гетьманщині: указом Катерини II від 10 листопада 1764 року було скасовано посаду гетьмана в Україні та відновлено правління Малоросійської

колегії. З цього часу політика царського уряду Росії щодо Гетьманщини була цілком спрямована на знищення її автономії, а ліквідація гродських, земських та підкоморських судів у 1781–1783 роках була завершальним етапом на цьому шляху.

Посилання

1. Черкаський І.Ю. Судові реформи гетьмана К.Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія. – К., 1927. – С. 760–778
2. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів, 1967. – 179 с.
3. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.
4. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч.І. – К., 2008. – 240 с.
5. Гамбург Л.С. Реформування вищих органів судової системи України в часи правління гетьмана К.Г. Розумовського // Проблеми законності. 1999. – № 39. – С. 13–39.
6. Горобець В.М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.
7. Музиченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Музиченко. – К.: Київ обл. орг. т-ва «Знання», 2000. – 429 с.
8. Дзюба О. Останній гетьман України Кирило Розумовський / О. Дзюба // Світогляд: Науково-популярний журнал. – 2010. – № 2. – С. 62–67
9. Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – 184 с.
10. Луцик А. Судочинство на Українських землях у другій половині XVII – середині XVIII ст. / А. Луцик // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів / Ред.: В.М. Влащенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 112–115.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 1., спр. 2099, арк. 1–4.
12. Омельчук В.В. Судова реформа 1760–1763 рр.: основні етапи та наслідки / В.В. Омельчук // Наукові праці МАУП. – № 2 (33). – С. 157–163.
13. Шемшученко Ю.С. Правознавча спадщина Глухівщини: Збірник праць / За заг. ред. академіка НАН України Ю.С. Шемшученка; Упорядник І.Б. Усенко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 352 с.

Мельник М.А. Судебная реформа гетмана К. Разумовского в конце XVIII в.

В статье рассматривается процесс становления судебных органов в результате проведения судебной реформы К. Разумовским.

Ключевые слова: реформа, Гетманщина, судебные органы, Генеральная военная канцелярия, Генеральный военный суд, универсал.

Melnyk M.O. Judicial reform of the hetman K. Rozumovskyi at the end of XVIII century

In the article the process of formation of judicial authorities as a result of carrying out judicial reform by K. Rozumovskyi is considered.

Key words: reform, Hetmanshchina, judicial authorities, General military office, General military court, manifest.

11.04.2014 р.